

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL'DA NÜFUS

Population In Istanbul From Past To Present

Hatice BAYARTAN*

Abstract:

Istanbul that has been the favorite of many nations for many years has been a center of attraction creating almost a magnetic field on the earth almost always through its history.

It is striking that besides the fact that this unique city of the worlds important in many respects, its problems are so big that they cannot be neglected. Istanbul, where the population increase is lived very intensively, has also been the center of problems that need to be solved.

In our study, we analyzed the stages that the population of Istanbul went through since its conquest and the problems that the populations increase in the future will bring and tried to present proposals of solutions.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, nüfus, coğrafya, şehir, tarih

Giriş:

Bilindiği gibi şehirlerin doğup gelişmesinde, doğal şartların büyük bir önemi vardır. Fakat doğal şartlardan daha da önemli bir husus vardır ki, o da yerleşmenin yaşamasına, zenginleşmesine, öneminin artmasına ve bir cazibe merkezi haline gelmesine zemin hazırlayan yerleşmenin bulunduğu mevkiidir. Şehirler daima çevrelerine göre bir merkez teşkil etmişlerdir. Bunun en önemli sebepleri arasında fonksiyon alanlarının çevrelerindeki yerleşmelere oranla çok daha fazla gelişmiş olmasıdır. Bu özelliğiyle şehirler nüfus kitlelerini barındırmakta, beslemekte ve faaliyetlerinin sürdürülebilmelerine imkan tanımaktadır. Bunun yanında bazı şehirler vardır ki, çok daha fazla ön plana çıkmış ve adeta yeryüzü boyutunda birer merkez olarak şöhret kazanmışlar ve dünya kenti hüviyetini elde etmişlerdir. İşte bu şehirlerden birisi de İstanbul'dur.

---

* Arş.Gör. Hatice Bayartan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

İstanbul, beşeriyet tarihinin eski dönemlerinden beri bulunduğu mevkii, doğal görünümü ve doğal çevre şartlarındaki elverişliliği nedeniyle daima toplumların çekim merkezi olmuştur. Aynı zamanda sahip olduğu konum şartlarından dolayı Asya ile Avrupa kıtaları arasında tarihi boyunca önemli olaylara ev sahipliği yapmıştır.

Dünyanın en büyük şehirlerinden biri olma özelliğine sahip olan İstanbul, Ege ve hatta Akdeniz kültürünü Karadeniz kıyılarına açan yolun sahibi olarak kültürel değerlerin ve tarihin adeta bir geçiş noktası olmuştur.

Gelişmesinde çok müstesna bir yeri olan siyasi ve iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi açısından büyük imkanlara sahip olan İstanbul, bu özelliğini büyük oranda coğrafi konumuna borçludur. Boğaz, Haliç ve Marmara kıyıları arasındaki sahaya yerleşmiş ve bu yarımada üzerinde şehir uzun müddet hayatini devam ettirmiş ve daha sonra eski şehir etrafına doğru yayılmıştır (GÖNEY, 1995: 252). Bulduğu mevkii, hinterlandının genişlemesini ve şehrin her dönem gündemde kalmasını sağlamış, bu sayede nüfus ve alan bakımından tarihi boyunca sürekli bir şekilde gelişme imkanı bulmuştur.

İşte bu özelliklere sahip olan İstanbul, tarihi boyunca yaşadığı bütün olumsuzluklara (istilalara, depremlere, yangınlara vs.) rağmen bulunduğu mevkii dolayısıyla yeryüzünde sahip olduğu bitmek bilmeyen önemini sürdürmüştür.

İstanbul, bir çok bilim alanında, araştırmacılar tarafından araştırılması ve değerlendirilmesi gereken büyük bir laboratuardır. Coğrafi araştırmalar açısından önemli bir yere sahip olan İstanbul'un en dikkat çekici özelliklerinden birini nüfusu teşkil etmektedir. Çalışmamızda, 15. yüzyıldan günümüze kadarki tarihsel süreç içinde İstanbul'da nüfusun hangi şartlarda ve ne şekilde artış kaydettiğini, bunun yanında bu artışın nedenlerini ve sonuçlarını coğrafya prensipleri ışığında hareket etmek suretiyle izah etmeye çalıştık.

Çalışmamızın esas konusunu teşkil edecek olan İstanbul'un nüfusuyla ilgili hususlara geçmeden evvel İstanbul'un kuruluşundan Türklerin eline geçtiği tarih olan 1453'e kadar çeşitli dönemlerine ait yerleşme tarihini kısaca ele almakta fayda var. Bu hususta çeşitli kaynaklarda çeşitli söylemler bulunmaktadır. İstanbul'un yerleşme tarihiyle ilgili bilgi bir efsaneye dayanmaktadır. Şehir civarına ilk olarak bugünkü Kadıköy kıyılarına Kalkedonlar yerleşmişlerdir. Bundan dolayı buraya Kalkedonya adı verilmiştir (Kalkedonya, Yoğurtçu Parkı civarındaki Kurbağalıdere kıyılarına tekabül etmektedir). Daha sonra Kalkedonların yaşadığı yerin karşı kıyısı olan Sarayburnu'na yani asıl İstanbul'a yerleşen Megaralılar, böylesine güzel bir mevkide bulunan ve karşılarında duran bu yeri görememelerini hayretler içinde karşılamış ve Kalkedonların yaşadığı yeri "körler ülkesi" olarak adlandırmışlardır. A. Decel'e göre ise İstanbul'a ilk yerleşenler, Hind-Avrupa aslından olan Balkan Yarımadası'nın doğu kısmında yaşayan Traklardır (DECEI, 1977: 1145-1146).

İstanbul daha sonra Persleri, İspartalıları tanıdı. Atina İmparatorluğunun bir parçası oldu. Barbar Filip tarafından kuşatıldı (MERİÇ, 1989: 60). M.Ö. 340'ta Makedonyalı Büyük İskender şehri bir süre hakimiyetine aldı. M.Ö. 279'da Galatların istilasına uğradı. M.S 324'te Byzantion'un başkent yapılmasıyla birlikte, siyasi, ticari ve kültürel fonksiyonları elinde bulunduran bir dünya şehri durumuna geçmiştir. Bu durumuyla İstanbul, başta bilim ve sanatla uğraşanların akın ettiği bir merkez olmuş,

dolayısıyla göç olayları başlamış ve bu olay günümüzde de halâ devam etmektedir. M.S. 395'te Roma İmparatorluğunun Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesiyle şehir, Doğu Roma İmparatorluğunun sınırları içinde kalmıştır. Bu tarihten itibaren Lombard, Slav, Avar, Pers, Arap ve Bulgar akınlarına sürekli olarak maruz kalan Doğu Roma İmparatorluğu veya bir başka deyişle Bizans İmparatorluğu, bu akınlar neticesinde sarsılmıştır. XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinin Roma'yı alması ve Norman Bariyi alması Bizans'ın doğuda ve batıda sonu oldu ve kendisini kuşatan Türklere teslim oldu (MERİÇ, 1989: 60). Türklerin eline geçen şehir, bu tarihten itibaren yeniden imar edilmiş bu sayede büyüterek kalabalıklaşmıştır.

Kısaca izah etmeye çalıştığımız şehrin tarihinden de anlaşılacağı üzere, İstanbul, fütuhata kadar olaylarla dolu bir süreç geçirmiştir. Bu süreç içinde ve daha sonraki dönemlerde de görüleceği gibi başta deprem ve yangın olmak üzere çeşitli afetlerden de nasibini almıştır. Bütün bunlar şehrin nüfusunun değişiklikler arz etmesine sebebiyet vermiştir. Fakat bir cazibe merkezi olmasından dolayı şehir nüfusunda sürekli bir dinamizm yaşanmıştır. Nitekim, bu özelliğini tarihin her devresinde korumuştur. Nüfusu, iktisadi hayatı, iç ve dış ticaretteki yeri ve sosyal yapısıyla hep ön planda kalmayı başarmıştır. Bunu da başta söylediğimiz gibi coğrafi mevkiine borçludur.

İstanbul nüfusunun gelişimi konusunu iki ana kısımda incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi Cumhuriyet öncesi Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait İstanbul nüfusu. İkincisi ise Cumhuriyet Dönemi İstanbul nüfusudur. Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait nüfus gelişimiyle ilgili kısım İstanbul'un fethine tekabül eden 1453 tarihinden Cumhuriyet dönemine ait ilk nüfus sayımına tekabül eden 1927 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Cumhuriyet sonrası İstanbul nüfus gelişimiyle ilgili kısım ise 1927'den günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

1453-1927 Arasında İstanbul'da Nüfus Gelişimi:

Nüfusun yeryüzünde tarihin eski dönemlerinde hiçbir yerde kesinlik göstermemesi tabii ki büyük zorluklar yaratmaktadır. Bu da çoğunlukla sayımların tahmine dayalı olarak yapılmasından kaynaklanmaktadır (KARAL, 1943). Bunun ise çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlar;

- Nüfus sayımlarının tahmine dayalı yapılması
- Yapılan nüfus sayımlarında sadece vergiye tabi olanların sayılması
- Bazı devirlerde de sadece erkeklerin sayılması.
- Osmanlı İmparatorluğunda asırlarca sayımların toprak yazımı münasebetiyle yapılması.

Bu nedenlere dayalı olarak nüfus miktarları kesinlik arz etmemektedir.

Fetihden sonra yapılan ilk nüfus sayımı, Fatih'in yanında bulunan ünlü tarihçi ve devlet adamı, Tursun Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu sayımın sonuçlarının yer aldığı kayıtlara rastlanmamaktadır (ARIKAN, 1989: 44). Daha sonra 1478'de İstanbul kadısı Mevlana Muhittin ve Zaim Mahmut tarafından yapılmış olan sayım büyük bir değer taşımaktadır. Bu sayımda İstanbul ve Galata'daki hane ve dükkânlar sayılmıştır.

Tablo 1: 1478 İstanbul ve Galata'da Bulunan Hane ve Dükkanların Dağılımı (AYVERDİ, 1958: 80-81).

	Hane		Dükkan	
	İstanbul	Galata	İstanbul	Galata
Müslüman	8.951	535		
Nasrani	3.151	592		
Yahudi	1.647	****		
Kefeli	267	****		
Ermeni	372	62		
Karamanlı Ermeniler	384	****		
Çingene	31	****		
Frenk-Latin	****	332		
Toplam	14.803	1.521	3.667	260

Tablo 1'de görüldüğü gibi; şehirde Türklere ait yaklaşık 9.000, Rumlara ait 3000, Yahudilere ait 1.500, Kaffa'lı Hıristiyanlara ait 267, Karamanlılara ait 750 ve çingenelere ait 31 ev vardı. Böylece İstanbul'da toplam 14.803 hane ve 3.667 dükkân yer alırken, Galata'da 1.521 hane ve 260 dükkân bulunmaktadır. Hepsinin toplamı 16.324 hane ve 3.927 dükkândır. Osman Ergin, her hane için 5 kat sayısını kullanmış ve İstanbul'un nüfusunun 85.620 olarak hesaplamıştır. Bu nüfusun 51.430'u Türk, 18.715'i Rum ve kalan kısmı öteki unsurlara aittir. Ayrıca saraylarda ve kışılarda bulunan 15.000 İslâm nüfusun eklenmesi halinde İslâm nüfusu 66.000'i ve İstanbul'un toplam nüfusu 100.000'i geçer (ARIKAN, 1989: 44). Ekrem Hakkı Ayverdi ise saray halkını ve Kapıkulu ocaklarını göz önünde bulundurarak İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da 185.000 ile 195.000 kişilik nüfusun yaşadığı sonucuna varmaktadır (AYVERDİ, 1959: 82). Ancak şunu unutmamak gerekir ki, dükkânlarda vergiye tabi olanların sayılması nüfusta kesinliği ortadan kaldırmaktadır. Alfons Maria Schneider'in XV.yy'da İstanbul nüfusu ile ilgili yaptığı araştırmasında 1453 yılında surlar içerisinde takriben 50.000 kişi yaşamaktaydı. Ama Boğaz'daki sahilleri, Marmara'daki sahilleri, Adalar'ı, Üsküdar'ı, Eyüp'ü ile gerçek İstanbul şüphesiz o tarihte bile bunun 3 mislini, belki 150.000 nüfusu barındırıyordu (ÖZTUNA, 1983: 166). Burada, şehrin yeniden doldurulması bahis konusu olduğundan, elde edilmiş olan bu sayı, Bizans devri için hesap edilen sayıya denk düşmektedir (SCHNEIDER, 1952: 44).

Osmanlı Devletinde şehirlerin iskan edilmesi sonucu nüfuslanma bir kısım sürgünlerle gerçekleştiriliyordu (BARKAN, 1953-54: 210-231). Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde, İstanbul nüfusunun sürgün yoluyla arttırıldığını izah etmektedir (EVLIYA ÇELEBİ, 1314). Fetihden sonra, imar ve iskân girişimleri içerisine girilmiş ve bu tarihten itibaren insanlar getirilip İstanbul'a yerleştirilmiştir. Bu durum Osmanlı

tarihinin çeşitli dönemlerinde devam etmiştir. Nitekim 1484 yılında Boğdan seferinden sonra bir kısım Eflâk nüfusu Silivrikapı'ya yerleştirilmiş, Mısır'ın fethinden sonra da 1000 hatta 1880 kadar olan Memlukleri Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a sürgün edilmişlerdir. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran savaşından sonra çoğu seramik ustalarından oluşan büyük bir kitleyi sürgün olarak İstanbul'a göndermiştir (ARIKAN, 1989: 41). Kanuni Sultan Süleyman Belgrad'ı aldıktan sonra (1521) buradan getirdiği Sırları, Yedikule dolaylarına yerleştirmiştir (MANTRAN, 1990: 45). Böylece yeni mahallelerin oluşmasında şehrin eski sakinleri yanında gayrimüslimler ve göçmenler önemli rol oynamışlardır (TEKİNDAĞ, 1977: 1206).

Ayrıca Kanuni devrinde Sinan Paşa'ya sunulan nüfus kayıtlarından da bir sonuç çıkartılabilir. Buna göre Hıristiyanlar 40.000 hane, Yahudiler 10.000 hane idi. Türkler de muhtemelen 60.000 haneyi buluyordu. Aynı zamanda varoşlarda bulunan 10.000 hane ve surların dışında Halicin kıyısında bulunan 10.000 hane vardı. Bu da toplam 130.000 haneye ulaşıyordu (ONARIM, 1964: 181). Ömer Lütfi Barkan'ın nüfus hesaplamalarında bir hane için kabul ettiği "5" rakamını (BARKAN, 1951: 10) kat sayı olarak nazarı itibara alacak olursak İstanbul'un Kanuni döneminde yaklaşık 650.000 kişiden oluşan bir nüfusunun olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

1520-1535 yılları için Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı hesaplara göre İstanbul'un 46.635 Müslüman hanesi, 25.292 Hristiyan hanesi ve 8.070 Yahudi hanesi olmak üzere 80.000 hane bulunmaktaydı. Bunun %58.3'ü Müslüman, %41.7'si Hristiyan olan 480.000 kişiden oluşan bir nüfus kütlesi meydana gelmektedir (MERİÇ, 1989: 62). Robert Mantran ise bu nüfusu 9.486 Müslüman ve 6.338 kâfir evi (bunların 1.647'si Yahudi evi) olan, yani 65.000 ile 80.000 arasında bir nüfusla %58.11 Müslüman ve % 41.89 gayrimüslim oranlarına ulaşan bu nüfus sayımının rakamları ile karşılaştırır. Ona göre oranların benzerliği önemlidir.

1550'lerde Sinan Paşa'nın özel hekimi Villalon'lu Cristobal Osmanlı başkentinde 40.000 Hristiyan, 4.000 Yahudi, 60.000 Türk evi ve bunun dışında 10.000 banliyö evi saymaktaydı. Yani, banliyö dışta bırakılınca, 104.000 ev vardı ve bu da 410.000 ile 520.000 arasında bir nüfus vermekteydi. Bunun %57.7'sini Müslümanlar, %42.3'ü gayrimüslimler oluşturmaktadır. 1638'de IV.Sultan Murad Han, Şeyhülislâmi büyük şair Yahyâ Efendi'ye, İstanbul'da bir sayım yaptırdığını ve 4 büyük kadılığa ayrılan İstanbul'un 670 nahiyesinde 9.990 Müslüman Türk, 304 Rum, 657 Yahudi, 27 Ermeni, 17 Frenk evi bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi'ye göre civar mahallelerle nüfus 1.5 milyona yaklaşıyordu (MANTRAN, 1990: 46-47).

17. yy için elimizde resmi bir rakam bulunmamaktadır, bundan dolayı veriler belirsizdir. Bu döneme ait bilgiyi daha çok seyyahlardan öğreniyoruz. Sandys; yüzyılın başında yarısı Türk, yarısı da genellikle Rum olan Hristiyanlarla Yahudilerden meydana gelen 700.000 kişilik bir nüfus zikretmektedir. Venedik balyozu Alvise Contarini bu nüfusun 1640'ta milyonu geçtiğini yazmaktadır. Başka bir balyoz, Pietro Civrano bu nüfusun 1680'de 800.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Eğer Evliya Çelebi'nin sayısal verileri toplansa bir milyon rakamı fazlasıyla aşılmaktadır. Fakat bu XVII. yüzyıl için abartılı bir rakam olarak görülmektedir. Bu yüzyılın sonuna ait iki Türk belgesine göre % 58 Müslüman ve % 42'si gayrimüslim olan 250.000 gayrimüslim ve 355.000'i Müslüman rakamına yani 600.000 kişilik bir nüfusa ulaşılmaktadır. Yüzyılın sonunda İstanbul nüfusu Boğaziçi ve Üsküdar köyleriyle birlikte 700.000 olarak tahmin

edilmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, her sayım neticesi sayımı yapan kişilere göre değişmektedir. Buraya kadar olan devre içinde nüfusta hiç bir gerilemenin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak nüfus artışı 16. yüzyıldan daha yavaştır (MANTRAN, 1990: 46-47).

XVIII. yüzyıl için Dr. Pococke'un verdiği abartılı rakamlara göre, İstanbul'da 3.340.000 Müslüman, 60.000 Hristiyan, 100.000 Yahudi yaşamaktadır. Toplamı 3.600.000 kişi olan bu rakam, inandırıcı olmayan bir rakamdır (MERİÇ, 1989: 62). 1832 yılında Habesci, İstanbul nüfusunu 1,5 milyon olarak zikrederken, Eton bu rakamı 300.000'e indirmekte ve Dallaway ise 400.000 olarak hesaplamıştır. 1851'de ise kentin dış mahallelerinin nüfusunun 1.000.000 olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 500.000'i Türk, 220.000 veya 300.000'i Rum, 50.000 veya 120.000 Ermeni, 70.000 Yahudi, 10.000 Frenk ve 70.000 dolayında çeşitli unsurlar meydana getirmektedir (JHONSON, 1995: 24). Bu dönemlerde Osmanlı Devletinde doğuda ve batıda uzun süren savaşlar, idarî, iktisadî ve sosyal düzenin bozulmasına neden olmuştur. Bu sebeple vergilerini ödeyemeyen halk Rumeli ve Anadolu köylerinden, İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır (HALAÇOĞLU, 1991: 5). 1862'de Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan Müslümanların göç etmesiyle İstanbul'da büyük bir nüfus patlaması meydana gelmiştir. Bu olay 1862'den 1908'e kadar devam etmiştir. Bu dönemlerde bilim adamları, liderler, başkanlar ve aileleri gelip İstanbul'a yerleşmişlerdir. Bu arada 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşından sonra Müslümanlar, Balkanların kuzeydoğusundan, Makedonya ve Dobruca'dan çıkarılarak İstanbul'a gönderilmiştir (KARPAT, 1985: 103). Bu devrede Rumeli'den göçler devam etmiş ve Varna, Batum, Edirne'den önemli miktarlarda değişik tarihlerde göçler olmuştur (Tablo 3).

Netice itibariyle 1878-1883 tarihleri arasında sadece Rumeli'den İstanbul'a 1.873.188 kişi gelmiştir.

Bir başka kaynağa göre, 1893 yılında İstanbul tahminen 925.000 nüfusa sahiptir. 1900'de 943.975, 1909 yılında 1.106.000 ve 1911'de 800.000 ile 1.000.000 arasında tahmin edilmektedir. 1912 yılında İstanbul'a oldukça yoğun göçler olmuştur. Balkan Harbi esnasında meydana gelen bu göçler; karayolu, denizyolu ve demiryolu vasıtalarıyla gerçekleşmiştir (HALAÇOĞLU, A., 1994: 47,53,61) Bunun yanında 1913'te Rumeli ve Kafkaslarda meydana gelen bozgunlar da göçlerin meydana gelmesinde etkili olmuştur.

1914'de 909.978 kişi 1920'de bir milyondan fazla kişi yaşamaktaydı. Cumhuriyet'in kurulmasıyla İstanbul, başşehir olma özelliğini ve beş asırdan beri sahip olduğu idari üstünlüğünü kaybetmiştir. Nüfus da azalma meydana gelmiştir (Tablo 2). Bu azalmaya neden olan etkenler; gayrimüslimlerin İstanbul dışına çıkması, İstanbul'da yoğunlaşmış bulunan garnizonların boşaltılması ve 1923 yılında Ankara'nın başkent olmasıyla bürokrasinin İstanbul'dan gitmesidir. Artık 1927 yılından itibaren nüfus sayımları yapılması kararı alınmış ve 1935 yılından itibaren, her beş yılda yapılması kararlaştırılmıştır. 1990'dan sonra da bu süre 10 yıla çıkarılmıştır. Ancak İstanbul hiçbir zaman nüfusu kendisine doğru çekme özelliğini kaybetmemiştir.

Tablo 2: 1914-1927 Yılları Arasında İstanbul'da Nüfus (D.İ.E., 1996: 78)

Yıl	Nüfus
1914	909.978
1922	1.129.655
1925	1.011.165
1926	1.048.971
1927	699.607

Tablo 3: 1878-1883 Tarihleri Arasında İstanbul'daki Muhacir Sayısı (İPEK, 1994: 57-58)

Tarih	Muhacir Sayısı
23 Ocak 1878	150.000
6 Şubat 1878	150.000
28 Şubat 1878	150.000
4 Mart 1878	200.000
30 Mart 1878	180.000
4 Nisan 1878	150.000
13 Nisan 1878	109.000
26 Nisan 1878	160.000
18 Haziran 1878	200.000
Eylül 1878	70.000
Ekim 1878	120.000
Aralık 1878	60.000
23 Ocak 1880	60.000
29 Ekim 1880	40.000
22 Ekim 1882	30.680
Şubat 1883	43.508
TOPLAM	1.873.188

1927'den Günümüze Kadar İstanbul'da Nüfus Gelişimi:

Nüfus ve nüfus artışı hakkındaki kesin bilgileri (Bu konuda 1927'den daha önceki yıllara ait eldeki mevcut verilerin tamamı kesin olmayıp tahminlere dayanmaktadır.) Türkiye için olduğu gibi İstanbul içinde, 1927 yılından itibaren başlatılan ve sistematik olarak her 5 yılda bir yapılan, 1990 yılından sonra her 10 yılda bir yapılması kararlaştırılan nüfus sayım sonuçlarından öğreniyoruz. O yıllarda 699.607 civarında olan İstanbul nüfusunu, aradan 68 yıl geçtikten sonra 7.768.230'luk bir artışla 1995 yılına gelindiğinde 8.467.837'ye ulaştığını yine sayım sonuçlarından öğreniyoruz. Görülüyor ki bu devreler arasında gerek doğumlarla olan artış, gerekse göçlerle olan artış %1059,500 gibi yüksek bir miktara varmıştır. (Oysa Türkiye'de 1927'de 13.6 milyon iken 1990 yılına gelindiğinde 42.824.765 gibi bir artış kaydederek 56.473.035'e ulaşmıştır. 2000 yılında ise 67.803.927 olmuştur.)

Burada açık bir şekilde görüyoruz ki, İstanbul 68 yıl içinde hayli yüksek bir nüfus artışı kaydetmiştir. Sırasıyla yıllara baktığımızda artış miktarının bazı yıllarda çok fazla yükseldiğini görmek mümkündür. Mesela 1940'ta 849.561 iken, aradan geçen 10 yıl sonunda 1.051.352'ye yükselmiştir. Oysa 1955 yılına geldiğimizde göz ardı edilemeyecek bir durumla karşılaşılıyor. 10 yılda nüfus artışı %22,3 olurken 5 yılda bunun iki katı artış kaydetmiş ve %42,53 ile 1.457.184'e ulaşmıştır. Bu durum Cumhuriyet sonrası İstanbul şehrinin önemli derecede nüfus aldığı birkaç devreden bir tanesidir. Nüfus ve alan bakımından en hızlı, adeta bir patlama şeklindeki gelişmesi bu dönemden sonra gerçekleşir. Bunun açıklaması şu şekilde yapılabilir; 1921'de Türkiye'de başlayan sanayi hareketleri ilerleyerek 1950'de sanayi, enerji ve ulaşım alanında yapılan gelişmelere paralel büyük bir ilerleme kaydetmiştir (ATALAY, 1991: 193). Bunlara paralel olarak da İstanbul'da büyük ölçüde, içinde ve çevresinde açılan yeni ve geniş yollar, bir yandan kent planını değiştirirken, bir yandan da yoğun bir göçün olmasına, köylerde yaşayan ve işsiz kalan büyük nüfus kitesinin gelmesi ile özellikle boş alanlarda yeni semtlerin doğmasına, kentsel alanın her yöne yayılması ve altyapısız gecekondularla kuşatılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu şekilde artış miktarı önce erkek nüfusta olup, 1955 yılına gelindiğinde nüfus 447.183 kişilik artışla 1.457.184'e ulaşmıştır (Bunun 880.992'sini erkekler oluştururken 617.543'ünü de kadınlar meydana getirmektedir). Bu tarihe kadar konut alanına baktığımızda, kuzeyde Şişli'de sona ererken; doğuda Üsküdar, Kadıköy, Ümraniye; batıda Bakırköy, Yeşilköy ile Boğaziçi'ndeki küçük yerleşmeler asıl kentten ve birbirinden ayrı köyler ve yazlıklar meydana getiriyordu.

II. Dünya savaşı sırasında genel seferberlik dolayısıyla yeniden bir azalmaya rastlanırken, 1940'ların sonunda başlayan etkili sağlık kampanyaları ile nüfus artışı yeniden hızlanmıştır. Görüldüğü gibi bu dönemden önce nüfus seyri orantılı olarak devam etmekteyken, 1950'li yıllara gelindiğinde, genişlemenin dengeli yapısı bozulmuştur. Artık nüfus artışı hızlı bir süreç içine girmiş ve şehre olan göç hızlanmıştır. İlk gecekondular semtleri oluşmuştur (Zeytinburnu-Kağıthane). Sanayi hizmetleri ön plandadır ve ticaret alanları genişlemiştir.

1955 yılı ile 1960 yılları arasında artış miktarında bir hafifleme (artış miktarı %16) vuku bulmuştur. Bu 5 yıllık devrede özellikle yakın çevrede nüfus toplayan yeni alanların ortaya çıkması İstanbul'a yönelen göçü kısmen de olsa azaltmıştır. Bu devre içinde 175.873 göçmen almıştır. Fakat 1960 yılından sonra nüfus tekrar artış hızını

kazanmıştır. 1975 yılına kadar normal bir artış seyri yaşamış (1960 yılında %16 iken 1965'te %23.3'e ulaşmıştır. 1970 yılında ise %33 iken 1975'te %30.5'e düşmüştür. Aradaki fark çok fazla değildir. Ancak 1965 ile 1970 arasındaki fark fazladır) ve insan sayısı 1950 yılına kıyasla %253 gibi bir artışla 1975'te 3.719.339'a ulaşmıştır.

1950 yılından sonra İstanbul, en fazla Karadeniz Bölgesinden (ayrıca Doğu Anadolu, İç Anadolu, kısmen Güneydoğu Anadolu) gelen göçlerden nüfus çekmiştir. Gelenlerden bazıları İstanbul'un etrafındaki köylere yerleşmişler, bazıları da belediye sınırları dahilindeki yerleşmelere katılarak şehrin büyümesine neden olmuşlardır. Bu dönemde dalgalanmaların bir nedeni de ekonomideki oynamalarla alakalıdır. Kriz döneminde doğum ve ölümler azalmakta, bu arada dışardan göçler artmaktadır. İstanbul'un dışardan aldığı nüfusun oranı 1960 yılında %57,6 ile 845.427'dir. Şüphesiz bunlar sadece iç göçlerle gelenler değil, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'dan gelenlerle oluşan dış göçler de vardır. Bu arada 1960'ta Türkiye sanayi faaliyetlerinin 3'te birini bünyesinde toplamıştır. Bu açıdan Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerden de önde gelmektedir (TÜMERTEKİN, 1968: 12,41,57).

Sürekli gelişmekte olan şehirde işgücü ihtiyacının artmakta olması, göçü hareketlendirmektedir. 1965 yılından itibaren yakın çevrede uygulanan sanayi teşvikleri göçün buralara kaymasına neden olmuştur. Yoğun nüfus kitlesinin İstanbul'a ulaşmadan yakın çevrede tutulması önemlidir. Özellikle Bursa-Adapazarı-Kocaeli bölümüne sanayi tesisleri kaydırılmış ve bu hareketin geçiş noktasını Çayırova-Gebze kesimi oluşturmuştur (ERTİN, 1990: 139). Gelen nüfus akımı buralarda tutulmaya çalışılmıştır. Böylece İstanbul hem sanayi tesislerinin yarattığı hava kirliliğinden kurtulmuş hem de biraz nefes almıştır. Bu devrede İstanbul Marmara kıyı şeridi boyunca genişleme eğilimi içine girmiştir.

1965'ten 1980'e kadar nüfus artışı devam etmiştir. 1980 yılına gelindiğinde aradan geçen 15 yıllık devrede %110 gibi bir artış kaydetmiştir ve nüfus 4.503.590 ulaşmıştır. Görülüyor ki İstanbul, ülke nüfusunun %10.6'sını barındırmaktadır. Bir başka deyişle Türkiye'de her 10 kişiden birinin İstanbul'da yaşamaktadır ki, bu da göz ardı edilemeyecek bir rakamdır. Dışardan gelip yerleşenler nüfus içinde (1980'de) 559.326 (D.İ.E., 1980) gibi bir rakam oluşturmaktadır. Bu sayı Türkiye'de yer değiştiren nüfusun %20.6'sı demektir. Gelen nüfusun büyük bir kısmı bucak ve köylerde yaşamaktadır. Bu esnada 268.484 kişi de İstanbul'dan ayrılmış ve net nüfus kazancı 290.842 olmuştur. 1965-1970 yılları arasında aldığı nüfusa oranla 1975-1980 dönemleri arasında bir düşme meydana gelmiştir. Oran %207'den %74.4'e düşmüştür (TANDOĞAN) . Düşmedeki rolü oynayan etken, başta da bahsettiğimiz gibi İstanbul'un dışında sanayi faaliyetlerinin yaygınlaştırılmasıdır. Bu yıllarda en çok göç aldığı bölgeler Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi olmakla birlikte en az nüfus aldığı yer yer Güneybatı ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleridir. En çok nüfusun geldiği il ise Kastamonu'dur (Daha sonra sırasıyla Sivas, Giresun, Trabzon, Rize, Erzincan, Bursa, Malatya, İzmir, Edirne, Balıkesir, Ankara gelir).

1980-1985 devreleri arasında (%23,46) pek fazla bir artış olmamıştır. (Ancak 1985 yılından itibaren tekrar hızlı sürecine giriyor.) 1985 yılından sonra Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya gibi ülkelerden getirilen nüfus grupları, artışta büyük bir rol oynamıştır. 1990 yılına gelindiğinde nüfus 6.779.594, 1995 yılında 8.467.837 ve 2000 yılında ise 10.018.735 olmuştur.

Tablo 4: Cumhuriyetin İlanından Sonra Yapılan Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'un Nüfusu (D.İ.E. Nüfus Sayımları)

Yıl	Nüfus
1927	699.607
1935	769.241
1940	841.561
1945	903.720
1950	1.025.202
1955	1.498.535
1960	1.736.641
1965	2.043.447
1970	2.681.128
1975	3.719.339
1980	4.503.590
1985	5.560.342
1990	6.845.449
1995	8.467.837
2000	10.018.735

Sonuç:

İstanbul nüfusunun böylesine büyük bir artış kaydetmesiyle ilgili kısaca şu sonuçlara ulaşılmış bulunuyoruz. Marmara Bölgesinin kuzeyinde yer alan İstanbul, mevkii itibariyle tarihin eski dönemlerinden beri beşerin yerleşmesine imkân vermiştir. İlk olarak İ.Ö.680'de Megaralılar gelerek Kakhedon (Kadıköy)'u kurmuşlardır. İ.Ö. 660'lara doğru Marmara ile Haliç arasındaki burun üstüne ikinci bir yerleşme Byzantion kurulmuş. Daha sonra bölge, Pers, Atina, İskender, Bitinya krallığı, Romalılar tarafından işgal edilerek egemenlikleri altına alınmıştır. M.S 324'te Constantinous tarafından Byzantion başkent yapılmıştır. Bu durum adı, Kostantinopolis olarak değiştirilen İstanbul için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Limanının, deniz ticareti ve deniz ulaştırımcılığı yollarının uğrak yeri olması bakımından hızla gelişmeye başlamasına ve önem kazanmasına neden olmuştur. Bütün bunlarla birlikte ilk göç olayı başlamıştır. Kentin doğal görünümündeki ihtişam hemen hemen bütün insanlığın dikkatini çekmesiyle sanatçılar, ressamalar, doğa meraklıları vs. İstanbul'a yönelmişlerdir. Ayrıca ticaret için çok önemli stratejik bir noktada bulunması ve Via Ignatia yani günümüzdeki transversal Avrupa 5 (E5) yoluna tekabül eden önemli Roma yolunun buradan

geçmesiyle İstanbul büyük bir önem kazanmıştır. Bu yolun üzerinde önemli beldeler oluşmuştur.

Tarihte oynadığı bu önemli rolünü İstanbul günümüzde de devam ettirmektedir. Bu özellikleri itibariyle İstanbul tarihin eski devirlerinden başlayarak sürekli insan akımına sahne olmuştur. Hemen hemen bütün yüzyıllarda nüfus artış kaydetmiştir. Bugün de artmaya devam etmektedir. İlk yerleşme yerinin tarihi yarımada, daha sonra Pera ve Beyoğlu olması nedeniyle önce buraları kesif bir şekilde nüfuslanmıştır. Bunlara Üsküdar ile Kadıköy ilçelerinin katılmasıyla merkezi kısımlar gittikçe genişlemiş ve bu yerleşim alanları nüfus itibariyle yoğunlaşmakta olan alanlar olarak belirmişlerdir. İstanbul'daki nüfusun hızlı artması nedeniyle sürekli yeni yerleşim birimleri oluşmaktadır ve şehir alanı merkezden çevreye doğru bir genişleme eğilimi içerisindedir. İstanbul dinamik bir nüfus ortamı içindedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan nüfus sayımlarının kurallara dayalı olarak yapılması ile nüfusun ne kadar hızlı değiştiğini daha da iyi göstermektedir. 1927 yılında 699.607 olan nüfus 1950 yılında 264.732 kişilik bir artışla nüfusu 1.051.352'ye ulaşmıştır. Türkiye'nin hemen her yerinden gelenlerle hızla çoğalmaya devam etmektedir ve nüfus artışı belediye hudutları içinde oldukça fazladır. 1955 yılından sonra merkezi iş sahalarında gelişme ve artışların meydana gelmesi sonucu nüfus yavaş yavaş yer değiştirmeye başlar. Önemli etkenlerden bir tanesi de sanayi tesislerinin geniş alanlara yayılmaya başlaması ve miktarlarının artmasıdır. Kırdan kente göç oranı da 1950 yılından sonra artmıştır. Göç edenlerin büyük çoğunluğu İstanbul'a gelmektedir. Bunlara bağlı olarak şehirdeki nüfus artışı artık hem Boğaziçi doğrultusunda hem de Beyoğlu – Şişli - Beşiktaş doğrultusunda ilerlemektedir. Bu devreden sonra gecekondulaşma oranında artışlar olmaya başlar. Eyüp, Zeytinburnu, Alibeyköy ve Kâğıthane'de önemli boyutlara ulaşır. Gecekonduların egemen olduğu bu kesimler İstanbul'un yeni yoğun alanlarına tekabül etmektedirler. Bunun yanında diğer konutlarda da artışlar vardır. Ayrıca yer yer tek katlı evlerin yerini çok katlı binalar almaktadır. Bu durum özellikle Eminönü ve Beyoğlu'nda çok daha fazla gözlenmekte, merkezi alanlarda ise binaların büyük bir kısmı artık konut olarak değil, iş yeri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte bu alanlarda merkezi iş sahaları artmakla birlikte, söz konusu tek katlı evler yerine apartmanların yapılması, nüfus artış seyrinde azalma meydana gelmekle birlikte nüfus artışında bir eksilme meydana getirmemektedir.

İstanbul'da nüfusun artışı, kıyı doğrultusunda eski yerleşmelerin yanına yeni yerleşmeler eklenerek gelişme alanı Boğaz boyunca da artmıştır. Böylece denilebilir ki nüfus ve yerleşme:

- a- Yeni yolların yapılmasına,
- b- Boğaz Köprüsünün açılmasına,

c- Sanayi tesislerinin artması ile birlikte daha çok çevredeki boş arazilere açılmaya başlaması işgücünün bu yöne çekilmesine, bağlı olarak gelişmektedir. Nüfusun yayılma yönü Tekirdağ-İzmit arasında ilerleme kaydetmeye başlar. Karayolu üzerinde ilerlemede sanayiinin de büyük rolü vardır. Bunu Kadıköy-İzmit arasındaki, önceleri sayfiye yeri olan merkezlerin hızlı nüfuslanmasında sanayiinin baş rolde olduğu görülür. En büyük olumsuzluk ise gecekonduların böyle yerlerde daha çok yoğunluk kazanmasıdır. Bütün bunlar 1955 yılından günümüze kadar bu şekilde devam ederek gelmiş ve büyük artışlar söz konusu olmuştur.

İstanbul şehrinde hiç bir zaman nüfusta eksilme görülmemiştir. Ancak şu bir gerçektir ki, artış oranı düşürülmeye çalışılmaktadır. Bunu şehrin çevresinde daha uzak yerleşmelerde sanayi tesislerinin kurulması veya buralara taşınması şeklinde görmekteyiz. Tabii ki, İstanbul için bu çok önemlidir. En azından dışardan gelen göç miktarı düşürülmektedir ve göçün yönü değiştirilmektedir. Ancak doğumlara olan artışın devam etmesi de önemlidir. Daha çok insanların bilinçlendirilmesi gerekmektedir. İstanbul'un kültür ve sosyal fonksiyonlarının da çok gelişmiş olması ayrıca genç nüfusu da kendine çekmektedir. Sosyal ve kültürel açıdan eğitim, sağlık, turizm, ticaret, ulaşım vs. gibi birçok hizmetin gelişmiş olması İstanbul nüfusunda yılın çeşitli dönemlerde büyük bir dinamizm yaşanmasında da etkili olmaktadır. Örneğin eğitim kurumları olarak üniversiteleri ele aldığımızda İstanbul günümüzde 22 üniversiteye sahiptir. Türkiye'deki üniversite sayısına baktığımızda (72) İstanbul'un bu konuda oldukça önemli bir yere sahip olduğu görülür. Bu durumun doğal olarak nüfusa etki etmesi söz konusudur. Çünkü İstanbul'da 200.000'i aşkın üniversite öğrencisi mevcuttur (200.871) (M.E.B., 2003). Her Eğitim öğretim yılı içerisinde bu büyük nüfus kitlesinin yarattığı dinamizm azımsanmayacak bir önem arz eder. Ayrıca her yıl üniversiteye kaydolun binlerce gençten, bir kısmı mezun olduğunda İstanbul'da kendi iş imkanlarını yaratmak veya burada çalışmak üzere kalmaktadırlar. Bu da İstanbul nüfusunun artışında etkili olmaktadır. Bununla ilgili olarak İstanbul'un dışındaki illerde, bu gibi çeşitli hizmetlerin geliştirilmesi bir nebze de olsa gelen göç üzerinde etkili olabilir.

Ayrıca imar yasaklarının daha iyi uygulanması, kaçak konut miktarlarının hemen hemen yok denecek düzeye getirilmesi ve apartman kat sayılarının azaltılması nüfuslanma üzerinde yararlı olacağı kanısındayım. Gecekondulaşmanın önüne ancak bu şekilde geçilebilir. Yapılaşmanın Belediye kontrolünde yapılması halinde planlı bir gelişme ortaya çıkacaktır. Çünkü Boğaziçi'nde imar yasağı konmasına rağmen sırtlarda çok fazla miktarda gecekonduların yer alması konunun önemini göstermektedir.

Nüfusun bu şekilde artması sonucu şehrin bulunduğu yerleşim alanı sürekli olarak değişmekte ve genişlemektedir. Örneğin 1927 yılında 699.607 olan nüfus günümüzde 14,5 kat artmıştır. Yerleşim alanına bir çok beldeler civar köyler katılmıştır.

Ayrıca şehirde ve şehrin civarında var olan sanayi faaliyetleri ile ticaret merkezleri yayılmada önemli gelişmeler sağlamıştır. Batıda Küçük Çekmece, doğuda İzmit yakınlarına; kuzeyde Karadeniz sahillerine , güneyde Marmara Denizine kadar yayılmıştır.

Nüfus artışının en olumsuz etkisi şüphesiz gecekondulaşma üzerinde olmuştur. Özellikle köylerden gelen geniş nüfus kitlesinin barınma ihtiyacını karşılamak zorunda olmaları dolayısıyla şehrin çevresindeki boş arazilere plansız (basit evler yaparak) yerleşmeleriyle gecekondu semtleri ortaya çıkmıştır. Bu semtlerde yaşayan nüfus da günden güne artmıştır. Örneğin 1957 yılında ilçe olan gecekondulaşmanın ilk örneği Zeytinburnu 1960 nüfus sayımına göre 88.341 iken bugün planlama yoluna gidilerek düzenlenmeye çalışılan ilçenin nüfusu 180.752'dir. Alibeyköy semti, yine bugün büyük bir tehlike arz eden ve gün geçtikçe genişleyen Ümraniye ilçesi vs gibi. İstanbul'da nüfus artışının yaratmış olduğu sorunlarla ilgili daha birçok örnek verilebilir. Bunlar içinde çeşitli hizmetlerin yerine getirilmesiyle ilgili (yol, su, elektrik vs) sorunlar, çevre sorunları, eğitim, sağlık,... vs. gibi.

Sonuç itibariyle nüfus artışının özellikle İstanbul açısından meydana getirdiği olumsuzlukların sayısı öylesine artış kaydetmiştir ki, bunların her biri ayrı bir araştırma konusu olarak üzerinde durulması ve bir an önce çözüme kavuşturulması gerektiği inancındayız.

Kaynakça:

- ADIVAR, A., 1954, *İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti*, Tarih Dergisi, sayı: 9, s.1-12, İstanbul.
- AKÇURA, T., 1971, "Türkiye'de Şehirleşme ve Bazı Şehir Örnekleri", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, s.187-225, İstanbul.
- AMICIS, E. De, 1993, *İstanbul*, (Çeviren: Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Basımı, İstanbul.
- ARIKAN, Z., 1989, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577, 1578)", Tarih Boyunca İstanbul semineri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, s. 39-58, İstanbul.
- ATALAY, İ., 1991, *Genel Beşeri ve İktisadi Coğrafya*, Ankara.
- AYVERDİ, E. H., 1958, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul Enstitüsü Yayını, sayı: 20, s. 1-27, İstanbul.
- AYVERDİ, E. H., 1958, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri Şehir İskânı ve Nüfusu*, Doğu Matbaası, Ankara.
- BARKAN, Ö. L., 1953-1954, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:15, No:1-4, s.210-231, İstanbul.
- BARKAN, Ö. L., 1951, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı:X, s. 10, İstanbul.
- ÇADIRCI, M., 1991, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerini Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- CARI, R. De, 1994, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, (Çeviren: Prof.Dr. Beyhun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- DARKOT, B., 1938, "İstanbul'un Coğrafyası", *İstanbul-Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı IV.*, Konferanslar Serisi I , İstanbul.
- DARKOT, B., 1953-1954, "Türkiye'de Nüfus Hareketleri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, No:5-6, s.3-22, İstanbul.
- DARKOT, B., 1956, "Altıncı Genel Nüfus Sayımı", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: XII, Sayı:15-16, s. 85-100, İstanbul.
- DARKOT, B., 1961, "Türkiye'nin Nüfus Hareketleri Üzerine Yeni Gözlemler", *Türk Coğrafya Dergisi*, cilt:17, Sayı:21, s.1-14, İstanbul.
- DARKOT, B., 1967, "Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, Sayı:16, s.3-8, İstanbul.
- DECEL, A., 1977, "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi, MEB, Yayını*, Cilt:5/2, s.1142-1171, İstanbul.

- DETHIER, P. A., 1992, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, (Çeviren: Ümit Öztürk), İstanbul.
- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ:1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, Nüfus Sayım Verileri, İstanbul.
- DİRİMTEKİN, F., 1453 *Muhasarası Esnasında İstanbul'un Nüfusu*, İstanbul.
- DİRİMTEKİN, F., 1958, "XVIII. Asrın İkinci Yarısında İstanbul", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, cilt: 4, s. 93-134, İstanbul.
- EKİNCİ, O., 1994, *İstanbul'u Sarsan 10 Yıl (1983-1993)*, İstanbul.
- ERZEN, A., 1954, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", *Türk Tarih Kurumu Yayını, Belleten*, cilt:18, Sayı:70, s.131-138, Ankara.
- EVLİYA ÇELEBİ, 1969, *Seyahatname*, (Türkçeleştiren:Zuhuri Danişman), s. 48-49, İstanbul.
- GÖNEY, S., 1995, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Yayını, İstanbul.
- JOHNSON, C. R., 1995, *İstanbul 1920*, (Çev: SÖNMEZ, Taner)Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- HACISALİHOĞLU, İ. Y., 2000, *Küreselleşme Mekânsal Etkileri ve İstanbul*, Akademik Düzey Yayınları, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, A., 1994, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- HALAÇOĞLU, Y., 1991, *XVIII. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımı, Ankara.
- İPEK, N., 1994, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- İstanbul Gazetelerinde-1958, "Fetih ve İstanbul", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, cilt:4, s. 219-244, İstanbul.
- EYİCE, S., 1965, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası*, cilt:14, İstanbul.
- EYİCE, S., 1995, "İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul", *İstanbul Armağanı I Fetih ve Fatih, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları*, s. 11-35, İstanbul.
- KARAL, E. Z., 1943, *Osmanlı İmparatorluğu'nda , İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara.
- KARPAT, K. H., 1985, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University Of Wisconsin, sf.103, Wisconsin.
- KÖMÜRÇİYAN, E. Ç., 1988, *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul*, Eren Yayınları, İstanbul.
- MANTRAN, R., 1990, *17. yy. 2. Yarısında İstanbul-Kurumsal, İktisadi, Toplumsal, Tarih Denemesi*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ener Özcan), Türk Tarih Kurumu Basımı, cilt: 1-2, Ankara.

- MERİÇ, Ü., 1989, "Bir Asır Boyunca (1840-1940) İstanbul Şehri'nin Nüfusunda Meydana Gelen Değişmelerin Tahlili", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs - 1 Haziran 1988 Bildiriler, İ.Ü. Edeb. Fak. Tarih Araşt. Merk. Yay., İstanbul.
- ÖNGÖR, S., 1958-1959, "Türkiye'de Dahili Muhaceret Hakkında", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı: 18-19, s.101-111, İstanbul.
- ÖZTUNA, Y., 1983, *Büyük Türkiye Tarihi*, sf.166, İstanbul.
- ONARIM, F., 1964, *Kanuni Devrinde İstanbul*, İstanbul.
- ORTAYLI, İ., 1987, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yayınları, İstanbul.
- SARAN, N., 1971, "İstanbul'da Gecekondü Problemi", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, s. 371-410, İstanbul.
- SCHNEIDER, A. M., 1952, "XV. yy.'da İstanbul'un Nüfusu", *Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayını*, Sayı:61, Cilt:16, s. 35-48, İstanbul.
- SELEN, H. S., 1957, *Türkiye'de Nüfus Dağılışı (1955 Sayımına Göre)*, Ankara.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, 1889(1306), "İstanbul, İstanbul Boğazı, İstanbul Haliçi", *Kamus-ul Alam*, cilt:II, s.880-881, İstanbul.
- SERTOĞLU, M., 1988, "İstanbul'un Semt ve Mahallelerine Adlarını Vermiş Olan Paşalar", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi*, s. 19-30, İstanbul.
- TANDOĞAN, A., "Türkiye Nüfus Hareketlerinde İstanbul'un Yeri"
- TANOĞLU, A., 1954, "İskân Coğrafyası; Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası*, cilt:11, s.1-32, İstanbul.
- TANOĞLU, A., 1959, "Türkiye'de Nüfusun Dağılışı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, cilt:5, Sayı:10, s.3-15, İstanbul.
- TANOĞLU, A., 1969, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- TEKİNDAĞ, Ş., 1977, "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi, MEB, Yayını*, c.VI/2, s. 1199-1214, İstanbul.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, 1996, *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Tarihi İstatistikler Dizisi, c.2, Ankara.
- TÜMERTEKİN, E. & TUNÇDİLEK, N., 1959, *Türkiye Nüfusu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E. & TUNÇDİLEK, N., 1961, "1960'da Türkiye Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı:12, s.78-79, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., 1968, *Türkiye'de İç Göçler*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., 1972, *İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1979, "*İstanbul'da Nüfus Dağılışı*", İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1995, "İstanbul'un Coğrafi Anatomisi", *İstanbul Dergisi*, sayı:14, s. 19-24, İstanbul.

<http://www.yogm.meb.gov.tr>, 2003.